Әдәбият

1. Бәширова, И.Б. Хәзерге татар әдәби теле. Семасиология: Татар лексикасында системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр / И.Б. Бәширова. – Казан, 2006. – 192 б.

2. Бәширова, И.Б. Татар әдәби теле. Семасиология / И.Б. Бәширова. – Казан, 2010. – 532 б.

3. Мәҗмугъ әл-хикәят // Борынгы татар әдәбияты. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – Б. 503-526.

4. Мөслими. Тәварихы Болгария / Басмага әзерләүче – С. Гыйләҗетдинов. – Казан: «Иман» нәшр., 1999. – 100 б.

5. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда. 2 нче том. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1979. – 726 б.

Вәлиуллина Ләйсән Гомәровна

Казан (Идел буе) федераль университеты, Казан

«КЫССАИ ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫНДА БОЕРЫК ФИГЫЛЬНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ

В статье рассматривается употребление повелительного наклонения в тексте поэмы «Кыссаи Йосыф», написанного в Волжской Булгарии.

Ключевые слова: *татарский язык, историко-лингвистическое направление, повелительное наклонение, традиционный литературный язык, грамматическая форма, общенародная разговорная речь.*

Using the Imperative mood and vocabulary of of Volga Bulgaria, that is found in text of the poem Kyssai Yosyf , is dealt with in article.

Key words: *The Tatar language, a historical - linguistic area, The Imperative mood, a traditional literary language, a grammatical form, a nationwide spoken language.*

Хәзерге тюркология фәнендә, шул исәптән татар тел белемендә, борынгы чорлардан башлап бүгенге көнгә кадәр төрле жанрларда иҗат ителгән төрки һәм татар язма әсәрләрен тарихи-лингвистик юнәлештә һәм бүгенге тел белән бәйләнешле рәвештә өйрәнү зур әһәмияткә ия. Бу – татар әдәби теле тарихын, андагы үсеш-үзгәрешләрне халык тарихы белән тыгыз мөнәсәбәттә карарга, телдәге закончалыкларны дөрес билгеләргә мөмкинлек бирә.

Тикшеренүнең гамәли кыйммәте мәсьәләнең актуальлеге һәм фәнни яңалыгы белән билгеләнә. Борынгы чорда язылган, төрки-татар тарихына караган һәр кульязма тел тарихы өчен зур фәнни кыйммәткә ия. Алар татар халкының тарихын, мәдәниятен һәм тел үсешен күзаллау өчен ышанычлы чыганак хезмәтен башкара. Мәкаләбезнең максаты – «Кыссаи Йосыф» поэмасындагы боерык фигыльнең кулланылыш ешлыгын һәм үзенчәлекләрен билгеләү.

Кол Гали әсәрен фәнни өйрәнүгә 175 елдан артык. Тел һәм стиль үзенчәлекләрен төрле чорларда Утыз Имәни, Ш. Мәрҗәни, Г. Газиз һәм Г. Рәхим, А. Самойлович, Б.А. Яфаров, Җ. Алмаз, А.К. Боровков, Ә.Н. Нәҗип, Ә.Р. Тенишев, В.Х. Хаков, М.З. Зәкиев, Н.Ш. Хисамов, Ф.М. Хисамова, Р.К. Ганиева, Ф.С. Хакимҗанов, Ф.С. Фасеев, Ш.Ш. Абилов, Х.Х. Кузьмина, Ф.Ш. Нуриева һ.б. тел һәм әдәбият белгечләре өйрәнгән.

«Кыссаи Йосыф» поэмасы тамырлары белән күп гасырлык борынгы төрки, карахани-уйгыр әдәби тел традицияләренә барып тоташа, шул рәвешле уртаклыклар саклана, ләкин әлеге дәвердә традицион әдәби телнең үзгәреше, грамматик формаларның катнаш хәлдә кулланылуы һәм шул чор гомумхалык сөйләм теле өчен хас күрсәткечләре белән дә очрашабыз. Тикшерү барышында боерык фигылнең кулланылышын өйрәнеп, аңа хас нормалар билгеләнде.

Истәлек телендә теркәлгән боерык фигыльләрнең махсус грамматик күрсәткечләре бар, алар II зат берлек санда кушымчасыз һәм -гел, -гыл кушымчалары ярдәмендә белдерелә. Семантик яктан боерык фигыльнең мәгънә төсмерләре гаять киң һәм аларның ике төре күзәтелә:

а) категорик боеру: Җәбраил әйдер: «Халя хазир үрә дорғыл (دورغيل), Урғаненә йабышғыл тышрә чықғыл (چقغيل), нә бәһайә сатылурсән, күзең күргел (كورغيل) (Сб.,12а-188); анлар әйдүр: «Қол-лықғә рази улғыл (اولغيل), телең берлә сән дәхи иқрар қылғыл (قيلغيل) «йук!» дир ирсәң, үлдерермез, байық белгел! (بلغيل)(Сб., 17а-215); Сәңа қол кэрэк ирсә, сатун алғыл (الغيل), Һәр нәчә кем лаиқ ирсә, бәһа виргел (ويرغيل), әгәр малың йэтмэз ирсә, фариғ улғыл (اولغيل) (Сб., 27а-363); Тажир әйдүр: “Тәразуйә алтун қуйғыл(قويغيل), Бу уғлан-ның ағырынчә алтун виргел (ويرغبل) , Дүгәл малдан берәр дөрлү дәхи қуйғыл (قويغيل) (Сб., 32а-430).

б) үтенү: Вәлякин әманәт-дер, җаним уғул (اوغول) , Бу дүшеңни һич кимсәгә сән әйтмәгил (ايتماغيل), Адәмиләр кинә-сендән ки сақланғыл (سقلاغل) (Сб., 3б-30); Әйдер аңа: «Әйа, Йусеф, қайгурмағыл (قيغورماغيل), Қәрдәшләрдән күңелеңни айырмақыл (ايرماقل), Анларә йауыз доға һәм қылмағыл» (قلماغيل) (Сб., 9а-131); Йаланчидур, һич сүзинә инанмағыл (اينانماغيل), Исеркәбән миһербанлық әйләмәгил (ايلاماغيل) , Һәргиз аңа изгү сүз сүзләмәгил (سوزلاماغيل) (Сб., 17а-218).

II зат күплек санда боерык фигыльләргә *–ың, -уң, -аң* кушымчасы ялгану күзәтелә: Тәңридән қурқың, батил ғәмәл қылмаң (قيلمانک) , Ахирәтдә вәбальдүр, ғаси улмаң (اولماانک), Уҗмах виреб, тәмуғ утин сатун алмаң (الماانک) (Сб., 8а-99); Имди бони үлдермәң – йэтүрмәң (يتورماانک), дир, Қәрдәшеңез қаныни күтәрмәң (كوتارمكْ), дир, Һич улмасә, бер қойуйә бырақың (بيراقانک), дир (Сб., 8б-106); Йусеф әйтүр: «Әй қәрдәшләр, бәңа қылмаң (قيلماانک), Шәйтан сези гөмраһ қылыб, аңа уймаң (اوماانک), Бәнем тәним гөрйан қылыб, тунум суймаң (سويماانک) (Сб., 7а-117); Малик таҗир сәрайенә хазир кэлүң (كيلانک) , Ул уғланин күрмәкғә һәүәс қылың (قيلانک); адәмигә биңзәмәздер, заһир белең (بيلنک) (Сб., 25б-333); улдур бәнүм хаҗәтем, бәллү белең (بيلنک) , сезләр аны бәнем үчүн сатун алың (الونک) , җөмлә малум аның үчүн фида әйләң (ايلانک)(Сб., 31а-423).

III зат берлек сан *-сын, -сен* кушымчасы белән белдерелә:

Безүмилә Йусефең буйлә варсун (وارسون), Қуй қатында безәмилә буйлә йүрсүн (يورسون), Фәһме артсун, хатери рәүшан улсун (اولسون) (Сб., 4б-47); Әлуан йэрләр, ақар сулар – җөмлә күрсүн (كورسون) Сәхраләрдә раузәләрдән сачәк дирсүн (ديرسون), Күрдекендән сезә кэлүб хәбәр вирсүн (ويرسون) (Сб., 4б-48); Сафи қызил алтун-дан ат әйләсүн (ايلاسون), Гәүһәр-йақут, инҗү-мәрҗан бизәкләсүн (بيزاكلاسون), Чүрәсендә тәлим дөрлү йығач улсун (اولسون) (Сб., 36а-486).

Тикшерү нәтиҗәләре шуны күрсәтә: әсәрдәге боерык фигыльләрнең төп үзенчәлеге булып, II зат берлек санда *-гел, -гыл* , II зат күплек санда боерык фигыльләргә *-уң, -аң, -ың*, III зат берлек сан *-сын, -сен* кушымчасы ялгану тора. Нуль морфема белән белдерелгән фигыльләр поэма телендә очрамый. Зат белән төрләнешләре тулы. Мәгънәләренә килгәндә: а) категорик боеру; б) үтенү төсмерләрен аерып чыгарырга мөмкин.

Җыеп әйткәндә, «Кыссаи Йосыф» поэмасының теле татар әдәби теленең үсешендә зур урын тота. Аның традицияләре көчле һәм анда язма китап теле белән сөйләү теле җирлегендә формалашкан, бай һәм камилләшкән сөйләм чагыла. Бу әсәрнең сүзлек хәзинәсендә, грамматик төзелешендә һәм стилистик алымнарның бирелешендә дә ачык күренә. Шул рәвешле, Болгар чоры әсәрләренең теле матур, аһәңле, төзек, стилистик яктан бай дип әйтә алабыз.

Гарәп имлясындагы борынгы кулъязмалар — төрки халыкларның рухи тормышының аерылгысыз бер өлеше. Язма ядкәрләрне барлау, туплау, фәнни өйрәнү, аларны бастырып чыгару һәрвакыт көнүзәк мәсьәләләрнең берсе булды. Бүгенге көндә кулъязма мирасыбызны туплау һәм саклау өчен кулай шартлар тудырылган. Халыкларның мәдәни күптөрлелеген юкка чыгаруга йөз тоткан глобальләшү чорында үз милләтеңнең мәдәниятен, гореф-гадәтләрен, телен саклау, классик, гарәп-мөселман һәм шулай ук татар телендәге дини, мәгариф, фәнни һәм мәдәни мирасны өйрәнү һәм популярлаштыру көнүзәк мәсьәләләрнең берсенә әверелә.

Әдәбият

Кузьмина, Х.Х. Лексика поэмы XIII в. «Кыйсса и Йусуф» Кул Гали / Х.Х. Кузьмина. – Казань: Изд-во «ДАС», 2001. – 104 с.

Курбатов, Х.Р. Язык булгаро-татарских эпитафий и «Кысса-и-Йусуф» / Х.Р. Курбатов // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции. – Казань, 1992. – 205 б.

Нуриева, Ф.Ш. Общий взгляд на развитие письменного литературного старотатарского языка (XIII-XVI вв.) / Ф.Ш. Нуриева // Языковые уровни и их анализ. – Казан: Изд-во ТГГИ. – 2001. – С. 29-35.

Тенишев, Э.Р. О языке поэмы Кул Гали «Кысса-и Юсуф» / Э.Р. Тенишев // Turcologia. – Л.: Наука, 1986. – С. 268-276.

Хакимзянов, Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. – М., Изд-во «Наука», 1978. – 206 с.

Хаков, В.Х. Татар әдәби теле тарихы / В.Х. Хаков. – Казан: КДУ, 1999. – 326 б.